**ANαliZA**

časopis za kritično misel

Letnik 10, številka 1-2, maj 2006 · ISSN 1408-2969

(IN)DETERMINIZEM IN SVOBODA

Robert Kane

# Svobodna volja: nove smeri starodavnega problema

*prevedla Nataša Rogina in Danilo Šuster*

**Citiranje:** Robert Kane, »Svobodna volja: nove smeri starodavnega problema«, *Analiza: časopis za kritično misel* 10, št. 1-2 (2006): 21–40.

Prevod. Licenca Creative Commons, ki velja za arhiv revije, za prevode ne velja; pravice izvirnika pripadajo njegovim imetnikom.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

*Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.*

**Robert Kane**
*prevedla Nataša Rogina in Danilo Šuster*

# SVOBODNA VOLJA: NOVE SMERI STARODAVNEGA PROBLEMA*

## 1. Vprašanje združljivosti

V številnih spisih zadnjih dveh desetletij sem poskušal odgovoriti na štiri vprašanja o svobodni volji: (1) Ali je združljiva (ali nezdružljiva) z determinizmom? (2) Zakaj jo hočemo? (3) Ali ima svobodna volja, ki ni združljiva z determinizmom, sploh smisel? (4) Ali se lahko takšna oblika svobodne volje sklada z modernim pojmovanjem človeka v naravoslovnih in družbenih znanostih?[1] Pri odgovorih na vsa štiri vprašanja sem skušal sodobne razprave o svobodni volji usmerjati v nove smeri. Nekaj teh smeri obravnavam v pričujočem sestavku.

Poglejmo si prvo vprašanje – tako imenovano vprašanje združljivosti, ki je bilo v središču pozornosti večine sodobnih razpravah. Sam sem inkompatibilist glede svobodne volje, zato imam jasno stališče o tem vprašanju. V svojih razpravah pa poudarjam, da je formulacija vprašanja združljivosti kot "Ali je svoboda združljiva z determinizmom?", ki jo najdemo v večini učbenikov, poenostavljena in slabo oblikovana. Razlog za to so številni pomeni pojma "svoboda", kajti mnogi od teh *so* združljivi z determinizmom. Tudi v determiniranem svetu bi želeli razlikovati med osebami, ki so fizično omejene, zasvojene, ki imajo nevroze, ravnajo pod prisilo, so pod nadzorom ali političnim pritiskom, in osebami, ki to niso in so v tem smislu svobodne; in lahko bi pritrdili, da bi *tudi v determiniranem svetu* takšne vrste svobode bile bolj zaželene kot njihova nasprotja.

Mislim, da bi tisti, ki smo prepričani, da je svobodna volja nezdružljiva z determinizmom – tako imenovani inkompatibilisti in libertarci – morali to priznati našim nasprotnikom, kompatibilistom. Številne vrste svobod, ki si jih želimo, so združljive z determinizmom. Inkompatibilisti bi namesto tega morali vztrajati pri trditvi, da obstaja *vsaj ena* oblika svobode, ki si jo želimo in je nezdružljiva z determinizmom. Ta pomembna dodatna oblika, kot jo jaz pojmujem, je "svobodna volja", ki jo definiram kot "moč biti (do)končni tvorec in nosilec lastnih smotrov in ciljev". Ko trdim, da je ta oblika svobode

* Prevod članka "Free Will: New Directions for an Ancient Problem". V R. Kane (ur.), *Free Will*, Oxford: Blackwell, str. 222-246. – op. prev.

[1] Glej, posebej *The Significance of Free Will* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1996), kjer je pregled filozofskih razprav zadnjih 50 let o vseh štirih vprašanjih in širša obravnava mnogih zamisli iz pričujočega članka. Prim, tudi moje zgodnejše delo *Free Will and Values* (Albany, New York: SUNY Press, 1985).

pomembna, s tem ne zanikam pomena vsakodnevnih kompatibilističnih oblik svobode, kot so odsotnost prisile, kontrole, političnega pritiska in podobnih. Trdim le, da naše hrepenenje po svobodi seže čez te oblike.

To je ena od smeri glede vprašanja združljivosti, pri kateri vztrajam v svojih delih. A je še ena, pomembnejša smer. Večina filozofskih razprav o nezdružljivosti svobodne volje in determinizma se je osredotočila na vprašanje, ali je determinizem združljiv s "pogojem alternativnih možnosti" (AM), torej z zahtevo, da bi svobodni dejavnik "lahko ravnal drugače". Večina argumentov za inkompatibilizem, kot je "argument iz posledic" Van Inwagna in drugih, se sklicuje na AM. Kritiki takih argumentov zanikajo, da so AM v nasprotju z determinizmom, ali pa trdijo, da alternativne možnosti sploh niso pogoj za moralno odgovornost ali svobodno voljo. Dolgotrajna tendenca teh spornih razpravah o AM in inkompatibilizmu je, da se končajo v mrtvi točki pri interpretacijah pojmov "lahko", "ima moč", "sposobnost" in "lahko bi ravnal drugače", čeprav se mnenja o tem, zakaj je prišlo do pat položaja in kaj ta pomeni, razlikujejo. V svojih spisih zagovarjam stališče, da so razlogi za pat položaj zelo verjetno v že omenjenih različnih pomenih pojma "svoboda". Trdim, da pat položaj nakazuje, da moramo iskati v novih smereh. Samo AM so prešibka osnova za inkompatibilizem. *Vprašanja združljivosti ne moremo rešiti, če se osredotočimo zgolj na AM.*

Na srečo lahko iščemo v drugih smereh. V dolgi zgodovini razprav o svobodni volji lahko najdemo še pomembnejši, čeprav zanemarjen kriterij, ki napaja intuicije inkompatibilistov. Poimenoval sem ga pogoj (do)končne odgovornosti ali DO. Temeljna zamisel je naslednja: da bi bil (do)končno odgovoren za svoje dejanje, mora biti dejavnik odgovoren za vse, kar je zadostni pogoj (razlog, motiv, vzrok), da dejanje nastopi.[2] Če izbor izhaja iz in ga v zadostni meri pojasnijo značaj in motivi dejavnika (v danih okoliščinah), potem je dejavnik *(do)končno* odgovoren za izbor samo, če je vsaj delno odgovoren zaradi izborov in dejanj, ki jih je po lastni volji izvedel v preteklosti in so oblikovala njegov sedanji značaj in motive. To lahko primerjamo z Aristotelovo trditvijo, da je posameznik lahko odgovoren za zla dejanja, ki izvirajo iz njegovega značaja samo, če je na neki točki v preteklosti bil odgovoren za oblikovanje zlega značaja, iz katerega ta dejanja izvirajo.

Pogoj (do)končne odgovornosti pojasni pojem "(do)končno" v izvorni definiciji svobodne volje kot "moč biti (do)končni tvorec in nosilec lastnih smotrov in ciljev." DO ne zahteva, da bi lahko ravnali drugače (AM) v *vsakem* svobodnem dejanju in tako daje prav filozofom kot so Frankfurt, Fischer in Dennett, ki trdijo, da smo lahko moralno odgovorni za mnoga dejanja, čeprav nimamo alternativnih možnosti. A ti filozofi imajo prav le deloma. Kajti DO *zahteva*, da smo imeli možnost ravnati drugače v *nekaterih*

dejanjih zgodovine našega življenja, in sicer v tistih, s katerimi smo oblikovali

[2] Formalna oznaka in obramba tega pogoja je v *The Significance of Free Will*, tretje poglavje.

svoje sedanje značaje. Ta dejanja imenujem "dejanja samooblikovanja" (DSO). Poglejmo Dennettov znani primer Martina Luthra. Ko je Luther dokončno prekinil s cerkvijo v Rimu, je dejal: "Tu stojim in ne morem drugače." Predpostavimo, kot pravi Dennett, da je imel v tistem trenutku Luther dobesedno prav. Glede na svoj značaj in motive v tistem trenutku ni mogel ravnati drugače. Ali to pomeni, da ni bil moralno odgovoren, ni bil subjekt hvale ali graje za svoje dejanje ali da ni deloval po svobodni volji? Dennett pravi: "Sploh ne." S trditvijo: "Tu stojim in ne morem drugače," Luther ni zavračal odgovornosti za svoje dejanje, pač pa prevzel popolno odgovornost za delovanje po svoji svobodni volji. "Lahko bi ravnal drugače" ali AM, pravi Dennett, niso pogoj za moralno odgovornost ali svobodno voljo.

Pritrjujem Dennettu, da bi Luther lahko bil odgovoren za svoje dejanje, celo (do)končno odgovoren v smislu DO, četudi takrat in tam ne bi mogel ravnati drugače in četudi je njegovo dejanje bilo determinirano. A to bi držalo le do mere, do katere je bil odgovoren za oblikovanje trenutnih motivov in značaja s številnimi preteklimi notranjimi boji in izbori samooblikovanja (DSO), ki so ga privedli do točke, ko ni mogel ravnati drugače. Pogosto delujemo na podlagi že oblikovane volje, a to je naša "svobodna volja", saj smo jo oblikovali s preteklimi odločitvami in dejanji (DSO), takrat pa bi lahko ravnali drugače. Če temu ne bi bilo tako, potem ni ničesar, kar bi *kadarkoli* lahko storili, da bi se oblikovali v drugačne osebe, kot smo. Ta posledica pa je, v to sem prepričan, nezdružljiva s tem, da smo (vsaj do neke mere) (do)končno odgovorni za to, kar smo. Tako so DSO samo podmnožica tistih dejanj, za katere smo (do)končno odgovorni in ki so storjena po "naši svobodni volji". A če nobeno naše dejanje ne bi bilo na tak način samooblikovano, ne bi bili (do)končno odgovorni za nič, kar smo storili.

Če za zagovor nezdružljivosti ne zadoščajo alternativne možnosti, pa je zagovor možen, ko dodamo (do)končno odgovornost. Zato predlagam, da pojem prepogosto zanemarjene (do)končne odgovornosti postavimo v središče razprav o svobodni volji. Če morajo biti dejavniki do neke mere odgovorni za vse, kar je zadostni razlog ali motiv za njihova dejanja, bi to vodilo v nemogoč neskončni regres preteklih dejanj, razen če nekatera dejanja v preteklosti dejavnika (DSO) ne bi bila takšna, da nimajo zadostnih vzrokov ali motivov in so tako nedoločena. Ta argument razvijam v svoji knjigi *The Significance of Free Will* (peto poglavje) in drugih spisih (prim. "Dvojni regres svobodne volje in vloga alternativnih možnosti" v *Philosophical Perspectives* 14, 2000). A ta nova pot k inkompatibilizmu sproža številna nova vprašanja, vključno s tem, kako so lahko dejanja, ki nimajo zadostnega razloga ali motiva, svobodna in odgovorna, in kako, če sploh, lahko takšna dejanja obstajajo v naravnem redu. To so različice vprašanj (3) in (4), ki sta navedena zgoraj in ki ju imenujem vprašanji inteligibilnosti in obstoja svobodne volje, s katerimi se bom ukvarjal v nadaljevanju.

## 2. Vprašanje inteligibilnosti

Problem inteligibilnosti je starodaven. Če svobodna volja ni združljiva z determinizmom, se prav tako ne zdi združljiva z indeterminizmom. Argumenti so znani od antike. Nedoločen ali naključni dogodek nastopi spontano, nič ga ne nadzira, torej tudi dejavnik ne. Če bi, na primer, izbor nastopil zaradi kvantnega skoka ali drugega nedoločenega dogodka v možganih posameznika, se bi zdel bolj kot srečno naključje ali zgolj slučaj, ne pa odgovoren izbor. Oglejmo si problem bolj poglobljeno še z druge strani. Če je moja izbor zares nedeterminiran, bi lahko drugače izbral glede na *popolnoma enako preteklost prav do trenutka izbora.* To je tisto, kar pomenita indeterminizem in verjetnost: popolnoma enaka preteklost in različni možni izidi. Predstavljajte si, da sem razmišljal, kje naj preživim dopust, na Havajih ali v Koloradu in sem po skrbnem premisleku dal prednost Havajem in jih izbral. Če je bil izbor nedeterminiran, potem bi povsem enak razmislek, enaki miselni procesi, enaka prepričanja, hotenja in drugi motivi, ki so me vodili do izbora Havajev, lahko vodili do tega, da izberem Kolorado. To pa je zelo nenavadno. Če bi se to res zgodilo, bi se zdelo, da gre za naključje kot že omenjeni kvantni skok v možganih, ne pa za razumen izbor. Ker sem dal prednost Havajem in sem bil na tem, da jih izberem, sem pa po naključju izbral Kolorado, bi se vprašal, kaj je z mano narobe in se morda posvetoval z nevrologom. Zaradi teh razlogov so filozofi stoletja dokazovali, da so nedeterminirane svobodne izbire “arbitrarne”, “naključne”, “muhaste”, “iracionalne”, “nekontrolirane”, “nerazložljive”, ne pa v resnici svobodne in odgovorne.

Zgodovina inkompatibilističnih ali libertarskih zagovorov svobodne volje je zgodovina ne preveč uspešnih odgovorov na te znane pomisleke. Ob spoznanju, da svobodna volja ne more biti zgolj indeterminizem ali naključje, so se inkompatibilistični zagovorniki svobodne volje sklicevali na različne obskurne in misteriozne oblike dejavnosti ali vzročnosti. Immanuel Kant je dejal, da svobodne volje ne moremo razložiti z znanstvenimi in psihološkimi pojmi, četudi je nujna za prepričanje v moralo *(Kritika čistega uma,* III. del). Da bi jo lahko pojasnili, moramo uvesti dejavnost “noumenalnega jaza”, ki je zunaj prostora in časa in ga ne moremo preučevati z znanstvenimi metodami. Številni spoštovani filozofi še naprej verjamejo, da lahko svobodno voljo osmisli le neke vrste dualizem duševnega in telesnega. Znanost nam lahko pove, da nedoločenost ali prostor za vzročne vrzeli nastopi v možganih, a le nematerialni jaz, ali kot se izraža psiholog in Nobelov nagrajenec John Eccles, “transempirični center moči”, lahko zapolni vzročne vrzeli fizikalnih vzrokov in intervenira v redu narave (Eccles, *Facing Reality* (1970)). Najbolj popularno sodobno stališče je sklicevanje na posebno vrsto *vzročnosti-dejavnika ali imanentno vzročnost*, ki je ni mogoče razložiti z običajnimi načini vzročnosti dogodkov, ki jo pozna znanost Svobodna in odgovorna dejanja niso determinirana s predhodnimi dogodki, a tudi ne nastopajo naključno. Povzročijo jih dejavniki, in to na način, ki presega in ga ne moremo razložiti z običajnimi pojmovanji vzročnosti dogodkov.

Te znane libertarske strategije osmišljevanja svobodne volje imenujem strategije “dodatnega dejavnika” *[extra factor].* Zamisel je v tem, da indeterminizem pušča

odprto možnost, kako bo dejavnik deloval ali izbral, zato moramo uvesti neko "dodatno" vrsto vzročnosti ali delovanja, ki presega naravni tok dogodkov in pojasni dejavnikov svobodni izbor. Že v mojih prvih srečanjih z razpravo o svobodni volji so me strategije dodatnega dejavnika razočarale. Strinjam se z drugimi libertarskimi kritiki, kot sta Peter van Inwagen in Carl Ginet, da strategije dodatnega faktorja, vključno z danes popularnimi *strategijami vzročnosti-dejavnika*, ne rešijo problema indeterminizma in svobode, ampak vodijo do dodatnih misterijev. Če želimo doseči kak napredek glede vprašanja intelegibilnosti in obstoja inkompatibilistične svobodne volje, moramo iskati v drugih smereh in se izogniti strategijam dodatnega dejavnika. Za to pa moramo ponovno temeljito razmisliti o spornih vprašanjih indeterminizma in odgovornosti.

## 3. Indeterminizem in odgovornost

Najprej se moramo spomniti, da indeterminizem ni nujno vključen v vsa dejanja "svobodne volje", za katera smo (do)končno odgovorni. Ni nujno, da so vsa omenjena dejanja nedeterminirana, pač pa zgolj tista, ki so nas oblikovala v to, kar smo, torej dejanja samooblikovanja (DSO). Moje mnenje je, da se takšna dejanja samooblikovanja ali DSO pojavijo v tistih težkih trenutkih, ko smo razpeti med nasprotujočimi si predstavami o tem, kakšni naj bi bili ali kaj naj bi storili. Morda smo razpeti med delovanjem, ki ga narekuje morala in svojimi ambicijami ali med močnimi trenutnimi željami in svojimi dolgoročnimi cilji ali pa smo soočeni s težavno nalogo, do katere čutimo odpor. V vseh primerih smo soočeni z med seboj nasprotujočimi si motivacijami in se moramo potruditi, da bi premagali skušnjavo, da bi naredili nekaj drugega, kar si prav tako močno želimo. V nas je neka napetost in negotovost o tem, kako v takih trenutkih ravnati. Ta se odraža v ustreznih področjih naših možganov z odmikom od termodinamičnega ravnovesja ali na kratko, v "izzvanem kaosu" v možganih, zaradi katerega so možgani občutljivi na mikronedoločenosti na ravni nevronov. Negotovost in notranja napetost, ki ju občutimo v takih samoprevpraševalnih trenutkih samooblikovanja se tako zrcali v nedoločenosti možganskih procesov samih. Temu, kar občutimo kot negotovost, fizično ustreza odprto okno možnosti, ki začasno zastre popolno določenost s preteklimi vplivi. (V nasprotju s tem je takrat, ko delujemo na podlagi prevladujočih motivov ali ustaljenih nagnjenj, negotovost ali nedeterminiranost pridušena. Če bi v takih primerih imela neko vlogo, *bi zares* bila v napoto in golo naključje, kot ugotavljajo kritiki indeterminizma.)

Ko se pod takšnimi pogoji negotovosti le odločimo, rezultat zaradi predhodne nedoločenosti ni determiniran, pa vendar je lahko hoten (torej razumen in prostovoljen), ne glede na to, kako se odločimo, saj je v takšnem samooblikovanju dejavnikova predhodna volja razpeta med konfliktnimi motivi. Vzemimo poslovno žensko, soočeno s takšnim konfliktom. Na poti na pomemben poslovni sestanek opazi nasilen napad v ozki ulici. V njej nastopi

notranja bitka med vestjo, ki ji narekuje, da se ustavi in pokliče pomoč, in med ambicijami v karieri, ki ji narekujejo, da za nobeno ceno ne sme zamuditi sestanka. Napor volje je potreben, da premaga skušnjavo po tem, da bi nadaljevala svojo pot. Če skušnjavo premaga, bo to rezultat njenega napora, toda če ne uspe, bo to zato, ker ni *dovolila* svojemu naporu, da uspe. Tako kot je hotela premagati skušnjavo, je zaradi drugih razlogov, ki so s prvimi nezdružljivi, hotela, da ji spodleti. Ko se, tako kot ta ženska, odločamo v takšnih okoliščinah in naši nedoločeni napori postanejo determinirani izbori, s *svojo odločitvijo storimo,* da ena množica med seboj tekmujočih razlogov takrat in tam prevlada nad drugimi.

Dodajmo še en delček naši uganki. Tako kot indeterminizem ne spodkoplje racionalnosti in delovanja po lastni volji, ni nujno, da sam po sebi spodkoplje nadzor in odgovornost. Predstavljajte si, da poskušate rešiti težak matematični problem, pri tem pa v vaših nevroloških procesih nastopa nekaj nedoločenosti, ki otežuje rešitev, kot nekakšno kaotično ozadje. Tako je, kot da bi se poskušali zbrati in rešiti matematični problem, toda v ozadju nastopa hrup ali nekaj, kar vam odvrača pozornost. Ali boste pri nalogi uspeli ali ne, je negotovo in nedoločeno prav zaradi motečega nevrološkega hrupa. Toda, če se zberete in kljub temu rešite problem, lahko vseeno trdimo, da vam je uspelo in ste za to odgovorni, četudi je bilo nedoločeno, ali boste uspeli ali ne. Indeterministični hrup bi deloval kot ovira, ki ste jo premagali z lastnim naporom.

Številni primeri, ko indeterminizem deluje kot ovira uspehu, a hkrati ne izključi odgovornosti, podpirajo zgornjo poanto. Predstavljajte si najetega morilca, ki skuša ustreliti predsednika vlade, a bi lahko zaradi nedoločenih dogodkov v njegovem živčnem sistemu, ki bi privedli do trzljaja ali zamaha roke, zgrešil. Ali je najeti morilec, če kljub nedoločenosti uspe zadeti tarčo, odgovoren za svoje dejanje? Odgovor je očitno “da”, saj je namerno in prostovoljno uspel v tem, kar je *poskušal* storiti – ubiti predsednika vlade. A njegovo dejanje, uboj predsednika vlade, je bilo nedeterminirano. In še en primer: med prepirom z ženo mož v navalu besa zamahne z roko po ženini najljubši stekleni mizi z namenom, da jo razbije. Spet predpostavimo, da nek indeterminizem v njegovih nevroloških procesih vpliva na nedoločenost gibalne količine njegove roke, zato je prav do trenutka udarca po mizi nedoločeno, ali se bo miza razbila. Nedoločeno je, ali bo mož razbil mizo ali ne, toda jasno je, da je mož odgovoren, če se miza razbije. (Bil bi zelo slab izgovor, če bi mož ženi rekel: “Naključje je zlomilo mizo, ne jaz.” Čeprav je vpleten indeterminizem, mize ni razbilo naključje, ampak mož.)

Takšni primeri – reševanje matematičnega problema, najeti morilec, jezni mož – še niso tisto, kar želimo, saj v njih ne gre za pravo manifestacijo (samooblikujoče se) svobodne volje ali DSO kot v primeru poslovne ženske, v kateri je njena volja razpeta med nasprotujočimi si motivi. Ženska želi žrtvi pomagati, a prav tako želi pravočasno prispeti na sestanek. Za razliko od tega primera volja najetega morilca ni razdvojena. On želi ubiti predsednika vlade in noče, da mu spodleti (če mu spodleti, bo to zgolj zaradi naključja.) A tudi primeri najetega morilca,

jeznega moža in podobni nam v določeni meri pomagajo. Za nadaljnji napredek pa je potrebna malo bolj natančna analiza.

V primerih notranjih konfliktov značilnih za DSO, kot v primeru poslovne ženske, si predstavljajte, da indeterministični hrup, ki jo ovira, da bi se uprla skušnjavi, ne prihaja od zunaj, pač pa izvira iz njene lastne volje, saj si prav tako močno želi ravnati drugače. Zamislite si, da sta v to vključeni dve prepletajoči se povratni nevronski mreži, ki predstavljata njeni nasprotujoči si motivaciji in vsaka vpliva na drugo. (To sta kompleksni mreži med seboj povezanih nevronov v možganih, ki si izmenjujeta impulze v povratnih zankah, ki so v splošnem značilne za kognitivne procese višje stopnje.)[3] Vložek ene od teh mrež so moralni razlogi za ravnanje, zaradi katerih bi se ženska ustavila in pomagala žrtvi nasilja; vložek druge mreže pa so ambiciozni motivi, ki so povezani z udeležbo na pomembnem sestanku. Mreži sta povezani tako, da indeterministični hrup, ki jo ovira v sprejetju prve odločite, prihaja iz njene želje, da bi se odločila drugače in obratno. Indeterminizem tako vznikne iz konflikta njene volje, ki vodi do notranje napetosti. Ko v teh okoliščinah katerakoli mreža "zmaga" (doseže prag aktivacije, ki tvori izbor), je to tako kot rešitev matematičnega problema, v kateri premagamo ozadnji hrup, ki ga tvori druga mreža. In prav tako, kot lahko takrat, ko rešite matematični problem s tem, da premagate moteči hrup, rečemo, da ste to storili vi in ste za to odgovorni, lahko tudi v primeru ženske, *ne glede na to, kaj izbere*, rečemo, da je to storila ona in je za to odgovorna. Pot, po kateri je ženska uspela doseči prag izbora, je morala premagati oviro v obliki indeterminističnega hrupa, ki ga povzroča druga mreža.

V teh pogojih noben od izborov ni "nenameren", "naključen", "svojevoljen" ali "zgolj slučajen" (kot pravijo kritiki indeterminizma), saj v vsakem primeru dejavniki izberejo *po lastni volji* in v vsakem primeru ravnajo po *razlogih*, ki jih tam in takrat sprejmejo kot *svoje*. *A* to so ravno pogoji, ki jih običajno zahtevamo, da je dejanje storjeno namenoma, ne pa naključno, po "kaprici" ali po golem naključju. In ravno ti pogoji po mojem mnenju zavračajo vse razloge, zaradi katerih bi rekli, da dejavniki sicer delujejo, toda nad svojimi dejanji in delovanjem nimajo *nadzora* (prisila, priganjanje, omejevanje, nepazljivost, naključje, nadzor s strani drugih itd.).[4] Seveda v primeru nedeterminiranih DSO dejavniki ne nadzirajo ali določajo izbora, *preden* ta nastopi. Ampak iz tega, da dejavnik ne nadzira ali določa, kateri iz množice izidov bo nastopil, preden ta nastopi, še ne sledi, da dejavnik *ne* nadzira ali določa, kateri izid bo nastopil takrat, *ko* ta dejansko nastopi. Ko so zagotovljeni prej omenjeni pogoji za DSO, dejavniki, *takrat in tam*, s svojim odločanjem nadzirajo prihodnji tok svojega življenja. Prav res, imajo, kot jaz temu pravim, "pluralni voljni nadzor" nad

[3] Berljiv in dostopen uvod v vlogo nevronskih mrež (vključno s povratnimi mrežami) v kognitivnem procesiranju najdete v delih P. M. Churchland, *The Engine of Reason, The Seat of the Soul* (1996) in Manfred Spitzer, *The Mind Within the Net* (1999).

[4] Z dodatnimi domnevami moramo izločiti nekatere od teh pogojev. Tako, recimo, moramo domnevati, da nihče ne grozi ženski s pištolo, da ni paralizirana ipd. A poanta je v tem, da nobeden od teh pogojev ni nezdružljiv s primerom, kot smo ga opisali. Če so ti dodatni pogoji izpolnjeni, lahko pa seveda so, in je primer poslovne ženske drugače prav tak, kot sem ga opisal, imamo primer DSO. Popoln argument za to je v 8. poglavju dela *The Significance of Free Will.*

možnostmi v naslednjem smislu: sposobni so privesti do *katerekoli* možnosti, ki jo želijo, *kadar* to želijo, zaradi razlogov, iz katerih to sami želijo, in to namerno, ne po naključju ali pomoti, ne da bi bili prisiljeni to storiti ali to hoteti in ne da bi jih drugi dejavniki ali mehanizmi na kak drug način v tem nadzirali. DSO, kot jih jaz pojmujem, izpolnijo vsakega od teh pogojev.[5] Pogoje lahko povzamemo, da, tako kot včasih rečemo, dejavniki lahko *po lastni volji* izberejo tako ali drugače.

Takšno pojmovanje samooblikovalnih izborov tvori neke vrste "podvojitev" matematičnega problema. Kot da bi dejavnik, ki je soočen s takšnim izborom, *poskušal* ali si prizadeval rešiti *dva* kognitivna problema hkrati ali rešiti dve nasprotujoči si (presodni) nalogi naenkrat. V našem primeru gre za nalogo sprejeti moralni izbor in sprejeti temu nasprotni sebični izbor (kar ustreza dvema tekmujočima nevronskima mrežama, ki tu nastopata). Vsako nalogo onemogoča indeterminizem, ki izvira iz druge naloge, zato lahko spodleti. A če uspe, potem je dejavnik za izid odgovoren, saj je, tako kot v primeru reševanja matematične naloge, uspel v tem, kar je zavestno in z lastno voljo skušal storiti. Spomnimo se najetega morilca in moža. Zaradi nedoločenosti v njunih nevroloških procesih bi najeti morilec lahko zgrešil tarčo, mož pa ne razbil mize. A če jima *uspe*, kljub verjetnosti, da jima spodleti, sta odgovorna, ker bosta uspela v tem, kar sta se trudila in nameravala storiti.

Tako je, po mojem mnenju, tudi z izbori samooblikovanja, le da v primeru izborov samooblikovanja dejavniki, *karkoli že izberejo*, uspejo storiti, kar so poskušali storiti, ker so se istočasno trudili napraviti oba izbora, eden pa je zmagal. Neuspeh storiti eno od dejanj ni *zgolj* neuspeh, pač pa hoten uspeh drugega dejanja. Ampak, ali je smiselno govoriti o tem, da se dejavnik trudi, da bi istočasno storil dve nasprotujoči si stvari ali naenkrat rešil dva kognitivna problema? No, sedaj vemo, da so možgani paralelni procesor, ki lahko istočasno predeluje različne vrste informacij, ki so relevantne za naloge, kot so zaznava ali prepoznavanje prek različnih nevroloških poti. Menim, da je takšna sposobnost nujna, da lahko izpričamo svobodno voljo. V primerih samooblikovanja (DSO) dejavniki poskušajo istočasno razrešiti številne in med seboj nasprotujoče si naloge. Lahko bi rekli, da so v sebi razdvojeni, a kljub temu ne gre za dve ločeni osebi. Z vsako od nalog se poistovetijo. Poslovna ženska, ki želi pomagati žrtvi nasilja, je prav tista ambiciozna ženska, ki želi pravočasno priti na sestanek in narediti kupčijo. Tako kot občasno vsak od nas, je tudi ona v sebi razpeta med dvema različnima vizijama tega, kar je in kar želi biti. A to je kompleksnost, ki je potrebna za pravo samooblikovanje in svobodno voljo. In ko bo uspela uresničiti eno od stvari, ki jih poskuša doseči, bo to sprejela kot *svojo* razrešitev konflikta v svoji volji, hoteno in namerno, ne pa kot naključje ali pomoto.

## 4. Odgovornost, sreča in naključje

Dosedanja razprava se vam lahko zdi zanimiva, se pa morda kljub temu težko

[5] Dejstvo, da DSO vsakega od teh pogojev lahko izpolnijo, bolj podrobno pokažem v 8. poglavju dela *The Significance of Free Will.*

odpoveste intuiciji, da izbori, ki so nedeterminirani, *morajo* biti zgolj naključni, torej morajo biti "slučajni", "muhasti", "nenadzorovani", "iracionalni" in kar je še takih očitkov. Takšne intuicije so globoko zasidrane. A če hočemo razumeti svobodno voljo, bomo morali preseči stare miselne navade, ki podpirajo takšne intuicije in se naučiti razmišljati na nove načine. Prvi korak k temu je, da prevprašamo intuitivno povezavo med "tu nastopa indeterminizem" in "to se pripeti zgolj po naključju ali sreči". "Naključje" in "sreča" sta izraza, ki ju uporabljamo v vsakodnevnem jeziku in vsebujeta konotacijo "biti izven mojega nadzora". Uporaba teh izrazov zato že predpostavlja nekaj tega, kar bi šele morali dokazati. "Indeterminizem" pa je strokovni izraz, ki zgolj izključuje *deterministično* vzročnost, ne pa vzročnosti kot take. Indeterminizem je združljiv z nedeterministično ali verjetnostno vzročnostjo, pri kateri rezultat ni neogiben. Zatorej je zmota (žal ena najbolj pogostih v razpravah o svobodi volje) domnevati, da "nedeterminiran" pomeni "nepovzročen".

Tu je še en izvor nesporazumov. Ker je rezultat napora poslovne ženske (izbor) "nedoločen" do zadnjega trenutka, si lahko predstavljamo, da si najprej prizadeva premagati skušnjavo, da bi šla na sestanek, potem pa v zadnjem trenutku nastopi naključje, ki odloči izid. To je zavajajoče. Po nazoru, ki ga zagovarjam, ne moremo ločiti indeterminizma in napora volje, kot da *najprej* nastopi napor, ki mu *sledi* naključje ali sreča (ali pa obratno). Napor volje in indeterminizem si moramo predstavljati kot zlita skupaj, napor *je* nedoločen in nedoločenost je lastnost napora, ne pa nekaj ločenega, kar se pojavi pred ali po naporu. Dejstvo, da ima napor lastnost nedoločenosti, še ne pomeni, da ne gre za *napor* te ženske. Kompleksna povratna možganska mreža, ki realizira napor v možganih, širi impulze v povratnih zankah in v tem širjenju je nekaj nedoločenosti. A celoten proces je napor njene volje, ki traja prav do trenutka izbora. Nobenega trenutka ni, v katerem bi se napor nehal in bi odločanje prevzelo "naključje". Izbor je rezultat njenega napora, četudi ji lahko spodleti. Podobno, mož zlomi mizo kot rezultat svojega napora, četudi je mogoče, da mu zaradi nedoločenosti spodleti (zato je izgovor "naključje je zlomilo mizo, ne jaz" tako neprepričljiv).

Tako kot nas izraz "izbrala je po *naključju"* lahko zavede, je zavajajoč tudi izraz *"posrečilo* se ji je". Spomnimo se, da bi v primerih najetega morilca in jeznega moža lahko rekli "posrečilo se jima je" ubiti predsednika vlade in razbiti mizo, ker so bila njuna dejanja nedoločena. Kljub temu sta odgovorna. Vprašajte se naslednje: zakaj sklep "posrečilo se mu je, zato *ni odgovoren"* v primeru najetega morilca in jeznega moža ne velja? Prvi del odgovora se navezuje na prej omenjeno opozorilo, da vsakodnevna raba pojma "sreče", tako kot "naključja" že predpostavlja, kar bi šele morali dokazati, to pa ne drži nujno za pojem indeterminizma (ta implicira samo odsotnost deterministične vzročnosti). Jedro pomena izraza "posrečilo se mu je" v primeru najetega morilca in moža, ki pa *ga* nakazuje indeterminizem, je, "uspelo mu je *kljub verjetnosti ali možnosti neuspeha"*, ta pomen pa ne implicira odsotnosti odgovornosti, *če mu uspe.*

Če bi izraz "posrečilo se mu je" imel drugačen pomen v takšnih primerih, ki jih

pogosto povezujemo s "srečo" in "naključjem" (recimo, izid ni bil njegovo delo ali to je nastopilo zgolj po naključju ali on za to ni bil odgovoren), bi v primeru najetega morilca in jeznega moža sklepanje "posrečilo se mu je, zato *ni odgovoren"* bilo veljavno, pa očitno ni. A poanta je, da ta pomena "sreče" in "naključja" ne sledita *iz gole prisotnosti indeterminizma.* Drugi razlog, zakaj v primeru najetega morilca in moža sklep "posrečilo se mu je, zato ni odgovoren" spodleti, je, da uspeta udejanjiti to, kar sta vseskozi *poskušala* in hotela storiti (ubiti predsednika vlade, razbiti mizo). Tretji razlog je ta, da *ko* sta uspela, njuna reakcija ni bila "ježešna, to je bila napaka, nesreča, nekaj, kar se mi je *zgodilo*, in ne nekaj, kar sem *storil"*. Izid sprejmeta kot nekaj, kar sta ves čas poskušala in želela storiti, se pravi zavestno in namerno, ne po sreči in naključju.

Ampak tem pogojem je zadoščeno tudi v primeru poslovne ženske, *ne glede na to,* kaj izbere. Če ji uspe, da izbere pomoč žrtvi nasilja (ali pa da pohiti na sestanek), potem (i) ji "uspe kljub *verjetnosti ali možnosti neuspeha",* (ii) uspe ji udejanjiti tisto, za kar si je ves čas *prizadevala* in si *želela* (čeprav iz različnih razlogov si je zelo želela vsakega od izidov in se je v obeh primerih trudila, da bi zmagali njeni razlogi) in (iii) ko ji je uspelo izbrati eno od možnosti (vrniti se na kraj nasilja in pomagati žrtvi), njena reakcija ni bila "ježešna, to je bila napaka, slučaj, nekaj, kar se mi je *zgodilo,* in ne nekaj, kar sem *storila"*. Ne, *sprejela* je izid kot nekaj, za kar si je ves čas prizadevala in kar je hotela storiti. Prepoznala je izid kot svojo razrešitev konflikta v njeni volji. Tudi če bi izbrala, da gre na sestanek, bi sprejela ta izbor in ga prepoznala kot svojo razrešitev konflikta v svoji volji.

Morda pa je problem v tem, da s tem, ko predpostavimo, da so izidi naporov njene volje izbori, že vnaprej predpostavimo tisto, kar bi šele morali dokazati. To bi lahko utemeljili s tem, da "če je nek dogodek nedoločen, tedaj mora biti nekaj, kar se zgolj *pripeti,* ne pa pravi izbor ali dejanje neke osebe". Da uvidimo krožnost te trditve, moramo zgolj prepoznati, kaj pomeni: če je nekaj izbor ali dejanje, tedaj mora biti determinirano, torej, "vsi izbori in dejanja so determinirani". Ali naj bi to bilo nujno resnično ali resnično po definiciji? Če je temu tako, potem bi bil problem svobodne volje rešen po dekretu. Toda nobenega razloga ni za domnevo, da je takšna trditev sploh resnična. Ali moževo dejanje, zlom mize, ni bilo nekaj, kar je on *storil* zgolj zato, ker je bil izid determiniran? Spomnite se, da "nedeterminiran" ne pomeni "nepovzročen". Zlom mize je povzročil zamah njegove roke, in čeprav izid ni bil neizbežen, lahko vseeno rečemo, da je to *storil* on in je za to odgovoren. Če si ogledamo še izbore, izbor je oblikovanje namere, cilja ali smotra, da bi nekaj storili. Izbor razreši našo negotovost in neodločnost glede tega, kaj narediti. Nič v tem opisu ne pomeni ali namiguje na to, da ne bi moglo biti nekaj indeterminizma v razmisleku ali nevroloških procesih dejavnika, ki so bili predhodni izboru in ustrezajo dejavnikovi predhodni negotovosti glede tega, kaj naj naredi. Še enkrat se spomnimo, da prisotnost indeterminizma ne pomeni, da je izid naključen, ne pa izid dejavnikovih prizadevanj. Izbori samooblikovanja so nedoločeni, ne pa tudi nepovzročeni. Povzročijo jih dejavnikova prizadevanja (napor volje).

No, morda indeterminizem ne spodkopava ideje, da sploh gre za *izbor*, pač pa le to, da gre za izbor *dejavnika*. A zakaj bi to bilo nujno? Izbor poslovne ženske je njen, ker je rezultat njenega truda in preudarka, na katera vzročno vplivajo njeni razlogi in nameni (recimo namen, da tako ali drugače razreši negotovost). Napor, preudarek, razlogi in nameni pa so *njeni*, ker so vključeni v njen širši motivacijski sistem, ki je realiziran v njenih možganih in v okviru katerega razume samo sebe kot praktično presojevalko in dejavnico.[6] Za dejavnikov izbor gre takrat, ko gre za namerni izbor, ki temelji na prizadevanjih, preudarku in razlogih, ki so del samoopredelitvenega motivacijskega sistema dejavnika in ko le-ta *sprejme* nove namere in cilje, ki jih izbor vnaša v motivacijski sistem, ter jih obravnava kot vodnik za *prihodnje* praktično razmišljanje in delovanje.

No, morda težava ni v tem, ali so nedeterminirana DSO *izbori* ali celo *izbori dejavnika* ali ne, pač pa, kolikšen *nadzor* ima dejavnik nad njimi. Morda je res, da prisotnost indeterminizma (kot sem dokazoval v obravnavi pluralnega voljnega nadzora) ne izključuje popolnoma nadzora. Ampak, ali prisotnost indeterminizma morda ne bi vsaj *zmanjšala* nadzora oseb nad njihovimi izbori in dejanji? Ali ni tako, da je nadzor najetega morilca nad tem, ali bo predsednik vlade ubit (njegova sposobnost, da udejani svojo namero ali to, kar poskuša narediti) zaradi indeterminiranih dražljajev ali sunkov v njegovi roki zmanjšan, tako kot nadzor moža nad tem, ali bo miza razbita? Ta omejitev se zdi povezana s problemom, razvpitim med kritiki *libertarjanske svobode* – zdi se, da je indeterminizem, kjerkoli se pojavi, *ovira* pri realizaciji naših namenov, torej tudi ovira (ne pa obogatitev) naše svobode.

V teh ugovorih je nekaj resnice, a menim, da tisto, kar je v njih resničnega, razkriva nekaj pomembnega o svobodni volji. Priznati moramo, da indeterminizem, kjerkoli se pojavi, *zares* zmanjša nadzor nad tem, kar poskušamo narediti, in *je* zares ovira za udejanitev naših namer. A spomnimo se, da v primeru poslovne ženske (in na splošno pri DSO) indeterminizem, ki dejansko zmanjšuje njen nadzor nad eno od stvari, ki jih poskuša narediti (moralnim dejanjem pomoči žrtvi nasilja) *izvira iz njene lastne volje*, iz njene želje in truda, da bi storila nasprotno in šla na poslovni sestanek. Indeterminizem, ki zmanjšuje njen nadzor nad to drugo možnostjo, za katero si prizadeva (da torej ravna sebično in gre na sestanek), izvira iz njene želje in napora, da bi ravnala nasprotno (se izkazala kot moralna oseba in delovala iz moralnih razlogov). Torej v obeh primerih indeterminizem *zares* deluje kot prepreka in ovira pri uresničitvi ene od njenih namer, toda kot ovira ali prepreka v obliki odpora znotraj njene volje, ki jo mora premagati z naporom volje.

Če ne bi bilo takšnih ovir, če ne bi bilo odporov v njeni volji, bi v nekem smislu imela "popoln nadzor" nad eno od možnosti. Ne bi bilo nasprotujočih si motivov, ki bi jo ovirali pri tem, kar bi izbrala. A potem tudi ne bi imela svobode, da racionalno in namerno izbere drugo možnost, saj ne bi imela dobrega

[6] Tezo, da je tak motivacijski sistem nujen za opredelitev pojma osebe in dejavnika, so prepričljivo zagovarjali Fred Dretske (1988), David Velleman (1992) in Owen Flanagan (1992). V delu *The Significance of Free Will* (str. 137-142) imenujem realizacijo takega sistema v možganih "mreža sebstva" [*self-network*].

nasprotnega razloga za to, da to stori. S tem, da je indeterminizem *ovira* za uresničitev nekaterih od naših namer, pa paradoksalno odpre pravo možnost, da sledimo drugim ciljem, da izberemo in delujemo *drugače*, *v* skladu z našo voljo (hoteno) in razlogi (racionalno), ne pa proti njej. Da bi zares bili pravi samooblikujoči se dejavniki (ustvarjalci samih sebe), da bi imeli svobodno voljo, morajo včasih v našem življenju nastopiti ovire in prepreke v naši volji, ki jih moramo premagati.

Naj sklenem s končnim ugovorom, o katerem še nisem govoril in je morda najbolj zgovoren. Četudi bi priznali, da lahko oseba, kot je poslovna ženska, oblikuje prave indeterminirane izbore samooblikovanja, ali morda le ni nekaj v obtožbi, da bi taki izbori bili *arbitrarni?* Zdi se, da je v izborih samooblikovanja vendarle nek preostanek arbitrarnosti, saj dejavniki v načelu ne morejo imeti zadostnih ali prevladujočih *predhodnih* razlogov za eno od opcij, za to, da bi ena od množice razlogov za dejanje prevladala. Tudi v tem ugovoru je nekaj resnice, a spet menim, da nam ta resnica sporoča nekaj pomembnega o svobodni volji. Pove nam, da je vsak nedeterminiran svobodni izbor samooblikovanja začetek nečesa, kar sem poimenoval "eksperiment vrednot". Upravičenje le-tega je v prihodnosti in ni popolnoma razloženo s preteklimi razlogi. Ko na ta način izbiramo, v bistvu pravimo: "Pa poskusimo tole. Tega sicer ne zahteva moja preteklost, a je združljivo z njo in je ena od razvejanih poti, po kateri lahko moje življenje zdaj smiselno krene. Čas bo povedal, ali je izbor pravi. Medtem pa sem tako ali drugače pripravljen sprejeti odgovornost za ta izbor." *(The Significance of Free Will,* str. 145-146)

Vredno je še omeniti, da izraz "arbitraren" izvira iz latinskega *arbitrium,* ki pomeni "sodba" – kot v *liberum arbitrium voluntatis* "svobodna sodba volje" (tako so srednjeveški filozofi označevali svobodno voljo). Predstavljajte si pisca sredi romana. Junakinja romana se sooča s krizo, pisatelj pa še ni v zadostni meri izoblikoval njenega lika, da bi lahko predvidel njene reakcije. Pisatelj *presoja* o tem, presoja pa ni determinirana z že oblikovano preteklostjo junakinje in je ne usmerja v točno določeno smer. V tem smislu je presoja *(arbitrium),* kako bo junakinja delovala, naključna, a ne popolnoma. Vhodni podatek za izbor je fikcijska preteklost junakinje, presoja sama po sebi pa je nadaljnji vhodni podatek za njeno prihodnost. Na podoben način so dejavniki, ki delujejo na podlagi svobodne volje, hkrati avtorji in liki v svojih lastnih zgodbah. Zaradi sodb samooblikovanja svobodne volje *(arbitria voluntatis)* (DSO) so razsodniki v lastnem življenju, "oblikujejo sami sebe" iz svoje preteklosti, ki pa, če so resnično svobodni, ne omeji njihovih prihodnjih poti na eno samo. Predpostavite, da bi takim dejavnikom rekli: "Poglej, nisi imel zadostnih in

*odločilnih* predhodnih razlogov za to, da si izbral tako, kot si, saj si hkrati imel primerne razloge za drugo možnost." Morda bi odgovorili: "Res je. A imel sem *dobre* razloge, da sem tako izbral, in sem jih pripravljen zagovarjati in *prevzeti odgovornost.* Če razlogi niso bili zadostni ali odločilni, je to zato, ker – tako kot junakinja romana – pred odločitvijo še nisem bil popolnoma oblikovana oseba

(in, kar se tega tiče, še vedno nisem). Tako kot avtor romana sem v procesu pisanja nedokončane zgodbe in oblikovanja neoblikovanega lika, ki sem v mojem primeru jaz sam."

## 5. Vzročnost dejavnika

Ko sem začel razpravljati o vprašanju intelegibilnosti, sem se zavezal, da se v zagovoru libertarjanske svobodne dejavnosti ne bom skliceval na "dodatne dejavnike", kot so noumenalni jaz, transempirični center moči ali posebne oblike vzročnosti-dejavnika ali vzročnosti brez dogodkov, na katero se libertarci radi sklicujejo. V prejšnjih razdelkih sem svojo obljubo držal. Sklicujem se na dejstvo, da napor, namere, prepričanja, hotenja, namere in drugi motivi ali razlogi dejavnikov lahko povzročijo svobodne izbore in dejanja. A tu gre za vzročnost dogodkov ali stanj stvari, ki vključujejo dejavnike. To ni posebna vzročnost, ki nastopa v teorijah vzročnosti-dejavnika in je ne moremo obravnavati v okviru vzročnosti dogodkov ali stanj stvari, fizične ali psihološke, ki vključuje dejavnike.[7] Na vzročnost naporov, namer, prepričanj in podobno se sklicujejo tudi kompatibilisti v svojih pojasnilih svobodnih dejanjih in odločitev in težko je videti, kako bi brez tega lahko razvili svoja pojasnila svobodnega delovanja. Drugače pa je s stvarmi, kot so noumenalni jaz, transempirični center moči ali vzročnost brez dogodkov, katerih posebni namen je *reševanje libertarskih intuicij* o svobodni volji in jih zato nelibertarjanci ne potrebujejo.

To je tisto, kar mislim s tem, da ne vpeljujem "dodatnih dejavnikov". Moje pojmovanje svobodne volje ne zahteva nobenih dodatnih ontoloških bitnosti ali relacij, ki jih ne bi potrebovala tudi nelibertarska pojmovanja svobodne dejavnosti. V mojem pojasnilu nastopajo napori, presoje, želje, namere ipd. in njihova vzročnost. Ampak tudi kompatibilisti, če želijo govoriti o svobodni dejavnosti, morajo o tem govoriti. Moja edina dodatna domneva za pojasnilo libertarske svobodne volje je pričakovana – nekateri mentalni dogodki ali procesi, ki nastopajo v svobodnem dejanju, so *nedoločeni*, tako da je lahko vzročnost mentalnih dogodkov tako nedeterministična ali probabilistična kot deterministična.

Če hoče takšna teorija uspeti, mora biti nekaj indeterminizma v možganih, tam, kjer se pojavljajo nedoločeni napori in izbori. A to zahteva vsaka libertarska teorija. Če so svobodni izbori nedoločeni, kot to domnevajo libertarci, mora nekje v naravnem svetu obstajati nedoločenost, ki naredi prostor za svobodne izbore; empirično vprašanje pa je, ali indeterminizem zares nastopa. To velja

[7] Mentalna vzročnost (ali vzročnost mentalnih stanj, kot so prepričanja in želje) je sama predmet razprave v sodobni filozofiji. A o njej tu predpostavljam samo dvoje. Najprej, ker mentalno vzročnost predpostavljajo tako kompatibilistična kot libertarska (takšno, kot je moje) pojasnila svobodne dejavnosti, problemi mentalne vzročnosti, kakršnikoli so že, niso posebni problemi za libertarske teorije ali teorije podobne mojim. Drugič, vzročnost želja, prepričanj ipd. je vzročnost stanj ali dogodkov in nas ne zavezuje k brezdogodkovni vzročnosti-dejavnika. Menim, da obe točki lahko branimo. Nekateri libertarci, ki so enostavni indeterministi, tako kot Carl Ginet, bi zanikali prvo točko (ne pa druge), saj dokazujejo, da pojasnila dejanj s pojmi, kot so prepričanja, želje in druga mentalna stanja, sploh niso vzročna pojasnila. S tem stališčem enostavnih indeterministov se ne strinjam, a tega tu ne bom utemeljeval.

tudi, če predpostavimo posebno vrsto vzročnosti-dejavnika ali pa nematerialno sebstvo, ki posreduje v možganih. Od vsega začetka mora v možganih biti nek indeterminizem, da bi te posebne oblike delovanja lahko delovale. Že antični epikurejci so dejali, da morajo atomi včasih "skreniti" na nedoločene načine, če naj bo v naravi prostor za svobodno voljo.

Moj predlog o tem, kje bi lahko nastopil indeterminizem, če ga fizikalni svet dopušča, je, da nasprotja v voljah dejavnikov, povezana z izbori samooblikovanja, izzovejo kaos v možganih, ki postanejo dovzetni za kvantno nedoločenost na ravni nevronov, ki bi potem bila povečana do te mere, da bi lahko vplivala na nevronske mreže kot celoto. Tako bi možgani s takšnimi nasprotji bili izzvani h kreativnemu reševanju problemov. To je seveda le ugibanje. Drugi so predlagali drugačne načine, kako bi nedoločenost v možganih lahko bila vključena v možgane in svobodno voljo.[8] Takšne spekulacije niso povsem brez koristi. Vedno več je dokazov, da bi kaos lahko imel vlogo v človeškem kognitivnem procesiranju, prav tako kot jo ima v številnih kompleksnih fizikalnih sistemih, kar zagotavlja živčnemu sistemu fleksibilnost, potrebno za kreativno prilagajanje nenehno spreminjajočemu se okolju.[9] Seveda je kaotično obnašanje, četudi nepredvidljivo, običajno determinirano in samo po sebi ne implicira indeterminizma. A kaos vključuje "občutljivost na začetne pogoje". Majhne razlike v začetnih pogojih kaotičnih sistemov, vključno z živimi bitji, se lahko povečajo in vodijo do učinkov, ki so indeterminirani v večjem obsegu. Če možgani "tvorijo kaos, da bi osmislili svet" (kot navaja ena od novejših raziskav – Skarda in Freeman (1987)), lahko njihova dovzetnost za začetne pogoje poveča kvantno nedoločenost v nevronskih mrežah, tako da so njihovi učinki lahko odvisni od majhnih razlik v sprožitvi posameznih nevronov. Ideja je v glavnem ta, da neka kombinacija kvantne fizike in novih znanosti o kaosu in kompleksnosti samoorganizirajočih se sistemov lahko oskrbi zadostno nedoločenost za svobodno voljo v naravi. A to je zgolj ideja. Vprašanje je v zadnji instanci empirično in predmet bodočih raziskav.

V pričujočem sestavku sem skušal odgovoriti na drugačno, a enako zahtevno vprašanje: kaj lahko *storimo* z indeterminizmom, da osmislimo svobodno voljo ob predpostavki, da indeterminizem dejansko nastopa v možganih? Ali indeterminizem ni zgolj naključje? Kako lahko zadošča za svobodno voljo, ne da bi vpeljali "dodatne dejavnike" v obliki posebne vrste vzročnosti dejavnikov ali transempiričnih centrov moči, ki bi utemeljili delovanje? Kot končni preizkus za odgovor na ta vprašanja, ki ga ponujam v tem sestavku, bo poučno skleniti z naslednjim vprašanjem: kaj manjka v mojem pojasnilu svobodne volje, kar pa bi lahko zagotovil postulat posebne oblike brezdogodkovne *vzročnosti-dejavnika?* Isto vprašanje bi lahko postavili tudi drugim teorijam "dodatnega dejavnika", kot

[8] Glej H. Stapp, *Mind, Matter and Quantum Mechanics* (1993), D. Hodgson, *The Mind Matters* (1991), John Eccles, *How the Self Controls its Brain* (1994), R. Penrose, *Shadows of the Mind* (1994), I. Prigogine in I. Stengers, *Order Out of Chaos* (1984).

[9] H. Walter, *Neurophilosophy of Free Will* (2001), povzema veliko teh raziskav. Glej tudi C. Skarda in W. Freeman, "How the Brain Makes Chaos in Order to Make Sense of the World" (1987) ter A. Babloyantz in A. Destexhe, "Strange Attractors in the Human Cortex" (1985).

so noumenalni jaz ali transempirični center moči. A večina omenjenih teorij v sedanjih razpravah ni več priljubljenih, teorije brezdogodkovne vzročnosti-dejavnika (ali imanentne vzročnosti) pa libertarci pogosto zagovarjajo in so še vedno v ospredju. Zato se bom osredotočil na primerjavo teorij vzročnosti-dejavnika in libertarsko teorijo, ki jo sam zagovarjam in ki jo pogosto imenujejo *vzročni indeterminizem.*

Naj bo takoj jasno, da predstavljena teorija vzročnega indeterminizma postulira *vzročnost dejavnika* (a ne takšne brez dogodkov ali pojavov). Dejavniki *povzročijo* ali privedejo do svojih indeterminiranih izborov samooblikovanja (DSO) tako, da si prizadevajo za njih, da se hoteno in namerno trudijo. Dejavniki s svojimi napori povzročijo ali privedejo do številnih drugih stvari, kot so smrt predsednika vlade, razbitje mize, nesreča, požar, bolečina in tako dalje. Vprašanje ni, ali *v splošnem* obstaja vzročnost dejavnikov. Vprašanje je, ali obstaja vzročnost-dejavnika (z vezajem) – *sui generis* oblika vzročnosti, ki jo zagovarjajo teorije vzročnosti-dejavnika, ki je ni mogoče jasno pojasniti z dogodki in stanji stvari, ki vključujejo dejavnike. Zavajajoče bi bilo predstaviti razpravo tako, da so libertarci, teoretiki vzročnosti-dejavnika prepričani v vzročnost dejavnikov, libertarci, ki zagovarjajo nedejavnikovo vzročnost, tako kot jaz, pa niso, domnevno zato, ker smo prepričani samo v vzročnost dogodkov. Dejstvo je, da obe strani verjameta v vzročnost dejavnikov. Ključno pa je, kako to vzročnost pojasniti.

Tako kot lahko v skladu z mojo teorijo rečemo, da dejavniki *povzročijo* svoje izbore samooblikovanja (DSO) in številne druge stvari, lahko po teoriji vzročnosti-dejavnika rečemo, da dejavniki s svojimi napori in drugimi dejanji *proizvedejo* ali *privedejo do* svojih izborov samooblikovanja in številnih drugih stvari. To je pomembno poudariti, saj zagovorniki teorije vzročnosti-dejavnika trdijo, da teorijam, kot je moja – ne pa teorijam vzročnosti-dejavnika – manjka pojmovanje, da dejavniki zares *privedejo do* svojih nedeterminiranih svobodnih izborov, ne pa da ti izbori nastopijo zgolj po naključju. Toda, kot sem prej dokazoval, indeterminizem sam po sebi ne implicira, da DSO in druga dejanja (kot so dejanja najetega morilca ali moža) nastopijo *zgolj* po naključju in ne kot rezultat dejavnikovih hotenih in namernih prizadevanj. Seveda je vzročnost v primeru DSO nedeterministična ali verjetnostna, saj so DSO indeterministična, tako kot v primerih najetega morilca in moža, ki razbije mizo. Moj argument skuša dokazati, da takšna nedeterministična vzročnost lahko podpira trditve, da dejavniki *resnično privedejo* do tega, kar povzročijo s svojimi hotenimi prizadevanji in so za to lahko tudi odgovorni.

Torej še vedno iščemo tisto, kar manjka in naj bi prineslo postuliranje brezdogodkovne vzročnosti-dejavnika. Sodobni zagovornik vzročnosti-dejavnika, Timothy O'Connor, nam pove nekaj o tem. Ko razpravlja o tem, kaj manjka teorijam vzročnega indeterminizma, kot je moja, kar pa naj bi zagotovile teorije brezdogodkovne vzročnosti-dejavnika, O'Connor pravi, da imajo pri teorijah vzročnega indeterminizma "notranja stanja dejavnika (vključujoč

razloge, motive itd.) določeno objektivno tendenco, da povzročijo določene izide. S tem sicer nastane *odprt* prostor, da lahko dejavnik svobodno izbere eno iz mnoštva realnih alternativ, ni pa nobene vzročne sposobnosti, ki bi ta prostor zapolnila. In kaj boljšega bi to lahko bilo kot dejavnik sam, ki povzroči določeno dejanje?" (O'Connor, 2002) Tu predlagani manjkajoči element je "vzročna sposobnost", da "svobodno izberemo eno možnost iz množice realnih alternativ", ki so odprte zaradi vzročne nedoločenosti predhodnih dogodkov.

Takšna vzročna sposobnost je gotovo pomembna. A zakaj moramo predpostaviti, da je potrebna brezdogodkovna vzročnost-dejavnika za takšno sposobnost? Dejstvo je, da po predstavljenem stališču vzročnega indeterminizma dejavnik *poseduje* takšno vzročno sposobnost. Ne samo, da ima poslovna ženska, soočena z DSO, množico realnih alternativ, izmed katerih izbira; ima tudi *sposobnost,* da izbere tako ali drugače, s tem da naredi ustrezen napor. Nasprotujoči si motivi v njeni volji in posledični razkol v njenem motivacijskem sistemu ji omogočijo, da na podlagi razlogov hoteno in namerno izbere tako ali drugače. Tu zanesljivo gre za *vzročno sposobnost,* saj gre za sposobnost *povzročiti* ali *privesti do* kateregakoli izbora (seveda nedeterministično) kot rezultat njenih prizadevanj proti odporu v njeni lastni volji.

To je nedvomno čudovita sposobnost in domnevamo lahko, da jo imajo le bitja s statusom *osebe,* ki so zmožna samorefleksije, v njihovi volji pa lahko nastopijo ustrezni konflikti. To, da jo O'Connor imenuje obliko "*osebne* vzročnosti", je povsem primerno. A ni razloga, da bi morali predpostavljati obliko vzročnosti *brez dogodkov,* da bi jo pojasnili. *Sposobnost* sama (pred njenim udejanjenjem) je kompleksno dispozicijsko *stanje* dejavnika; in njeno *udejanjenje* je sosledje *dogodkov* ali *procesov,* ki vključujejo napore, ki vodijo do izbora in oblikovanja namere, slednja pa usmerja delovanje (vrniti se in pomagati žrtvi ali pohiteti na sestanek).

To je gotovo sposobnost *dejavnika,* toda tako sposobnost kot njeno udejanjenje sta opisani s pojmi, kot so lastnosti ali stanja dejavnikov, in pojmi stanj stvari, dogodkov in procesov, ki vključujejo dejavnika, kot sem prikazal v predhodnem odstavku in že prej v tem članku.

Ali kljub vsemu ne ostaja nek strah, da bo "dejavnik" izginil s prizorišča, če njegove sposobnosti in njihovo izvajanje, vključno s svobodno voljo, opišemo s stanji stvari in dogodki? Takšen strah bi bil kvečjemu zavajajoč. Trajna substanca (kot je dejavnik) ne izgine z ontološkega prizorišča, ker njen kontinuirani obstoj – njeno *življenje, če* je živo bitje – vključno s sposobnostmi in njihovo izvedbo opišemo s stanji stvari, dogodki in procesi, v katera je vključena. Potrebnih je več razlogov za to, da bi verjeli, da ni kontinuiranih stvari, substanc ali dejavnikov, pač pa zgolj dogodki, ali da bi mislili, da dejavniki nič ne povzročajo, ker povzročajo samo dogodki. Zase priznam, da zagovarjam ontologijo substanc in nekaj podobnega aristoteljanstvu, ko gre za razmislek o naravi živih bitij in odnosu med psihičnim in telesnim. Dejavniki so trajajoče substance, ki imajo tako mentalne kot fizične lastnosti. To pa je povsem združljivo s tem, da sem

vzročni indeterminist glede svobodne volje in nekdo, ki misli, da moramo *življenja* dejavnikov, njihove sposobnosti in udejanjanje le-teh, vključno s svobodno voljo, razložiti s stanji, procesi in dogodki, ki vključujejo dejavnike.

Podobne pomisleke imam glede O'Connorjevih komentarjev o "emergenci" ali "emergentnih lastnostih" dejavnikov v povezavi s svobodno voljo (recimo emergentne vzročne sposobnosti). Problem obstoja emergentnih lastnosti (tako kot problem trajne substance) moramo razlikovati od problemov brezdogodkovne vzročnosti-dejavnika. Tudi sam sem prepričan, da je za svobodno voljo nujna neka vrsta emergence (ki jo zdaj pripisujejo samoorganizirajočim sistemom) – tudi za vzročni indeterminizem, ki ga zagovarjam. Ko možgani dosežejo določeno stopnjo kompleksnosti, ki omogoča konflikte volje, potrebne za DSO, večji motivacijski sistem možganov izzove kaos in nedoločenost v tistem delu možganov, ki realizira določen razmislek. Z drugimi besedami, celotni motivacijski sistem, realiziran kot obsežna "mreža" [*self-network*] v možganih, ima sposobnost, da vpliva na določene dele samega sebe (na procese znotraj sebe), ko je dosežena določena stopnja kompleksnosti celote. To je nekakšna emergenca novih *sposobnosti* in resnično celo neke vrste "vzročnosti navzdol" (novih vzročnih vplivov emergentne celote na njene dele), ki jih dandanes prepoznavajo na številnih znanstvenih področjih o samoorganizirajočih se in ekoloških sistemih (Kuppers 1992; Kauffman 1995, Gilbert in Sarkar 2000).

Toda takšna vrsta emergence, ki je značilna za samoorganizirajoče se sisteme, sama po sebi še ne implicira vzročnosti brez dogodkov, saj so vključene celote in deli dejansko stanja in procesi organizma na različnih ravneh kompleksnosti. Seveda bi O'Connor želel močnejšo obliko emergence, ki bi zahtevala vzročnost brez dogodkov. A njegov argument, da je za svobodno voljo potrebna emergenca sposobnosti za holistično ali vzročnost navzdol od celote na njene dele, ne dokazuje potrebe po vzročnosti *brez dogodkov*. Vzročnost, pomembno za svobodno voljo, lahko pojasnimo v okviru takšne teorije, kot jo sam zagovarjam.

O'Connor ponuja še en argument, ko pravi, da teorijam vzročnosti, kjer ne gre za vzročnost-dejavnika, manjka to, da "dejavnik neposredno nadzira izid" nedeterminiranega izbora. To je vprašanje *nadzora*, o katerem sem že precej povedal. Kaj pomeni, da ima dejavnik v določenem času neposreden *nadzor* nad množico možnih izbir (npr., da pomaga žrtvi nasilja ali odide na sestanek)? Prejšnji odgovor je bil v ideji pluralnega voljnega nadzora. Bolj natančno: dejavniki imajo pluralni voljni nadzor nad množico možnosti, ko imajo (1) *zmožnost ali sposobnost*, da (2) privedejo v tistem času (4) do *katerokoli* od možnosti, ki jo želijo ali hočejo, (5) iz razlogov, zaradi katerih tako hočejo, (6) namenoma in intencionalno, ne pa naključno ali po pomoti, torej (7) hoteno (v skladu z lastno voljo in ne proti njej), (8) kot rezultat lastnih naporov, če so ti potrebni, (9) ne da bi bili prisiljeni ali (10) na kak drug način nadzirani, ali primorani s strani kakega dejavnika ali mehanizma, da izberejo eno ali drugo možnost. Dejavniki *izpričajo* takšen nadzor neposredno, ko hoteno in namerno *privedejo* do ene od možnosti (določen izbor samooblikovanja ali DSO), *takrat in*

*tam* (v določenem času), pod temi pogoji. V tem in drugih svojih delih sem trdil, da te pogoje za DSO lahko zadostimo, ne da bi se sklicevali na brezdogodkovno vzročnost-dejavnika.[10] Takšni pogoji pluralnega voljnega nadzora so natanko tisto, kar iščemo, ko se odločamo o tem, ali so osebe *odgovorne* za svoje izbore in dejanja (npr., ko hoteno in namerno privedejo do nečesa kot rezultat svojega napora).

Za konec želim pretehtati še ugovor Randolpha Clarka, še enega teoretika vzročnosti-dejavnika. Clarke trdi, da teorije vzročnega indeterminizma, kot je moja, sicer omogočajo "odklon" za izbor, ne dopuščajo pa nič več nadzora nad dejanji, kot ga ponujajo *kompatibilisti.* Da bi utemeljili pravo libertarjansko svobodno voljo in odgovornost, pa potrebujemo več nadzora, kot ga ponujajo kompatibilisti.[11] Strinjam se, da za libertarjansko svobodo potrebujemo več nadzora, kot ga nudijo kompatibilistične teorije. Mislim pa, da potreba libertarcev za "več" nadzora, ne pomeni več iste *vrste* nadzora, kot ga nudijo kompatibilisti, pač pa že v osnovi povsem drugačno vrsto nadzora. Vrsto nadzora, ki zadeva kompatibiliste, bi lahko imenovali "nadzor predhodnega determiniranja" *[antecedent determining control)* – zmožnost, da *predhodno* zagotovimo ali določimo, katera izmed številnih možnosti bo nastopila. Če so svobodne izbire nedeterminirane, ne moremo imeti nadzora predhodnega determiniranja alternativ, saj bi udejanitev takega nadzora pomenila, da jih določamo vnaprej, da vnaprej determiniramo, kakšen bo naš izbor. (Celo brezdogodkovna vzročnost-dejavnika nam tega ne more dati.)

To, kar morajo libertarci zahtevati za nedoločena DSO, je po mojem mnenju povsem drugačna vrsta nadzora (ki je kompatibilisti ne morejo nuditi). To je (do)končni nadzor – nadzor dejavnikov kot tvorcev, ko je izključno "od njih odvisno", katera množica alternativnih izborov ali dejanj bo nastopila. To ni odvisno od nikogar drugega in od ničesar, nad čemer dejavniki sami ne bi imeli nadzora. Takšen nadzor je potreben za (do)končno odgovornost ali DO, ki je

[10] Glej *The Significance of Free Will.* 8. poglavje in "Responsibility, Luck and Chance: Reflections on Free Will and Indeterminism" (1999).

[11] Clarke in drugi so postavili pod vprašaj (dualne) "napore volje", ki po moji teoriji nastopijo pred izbori samooblikovanja (DSO). Ti predhodni napori indeterministično povzročijo DSO, toda ali so napori sami determinirani z dejavnikovimi predhodnimi razlogi ali motivi? Moj odgovor je. da na napore dejavnikov v DSO vzročno vplivajo predhodni razlogi ali motivi, niso pa, striktno gledano, določeni s temi razlogi, saj so razlogi sami nedoločeni, kar pomeni, da je nekaj indeterminizma vključenega v kompleksne nevronske procese, ki realizirajo te napore v možganih. Torej razlogi ne determinirajo, da bo prišlo do točno določene količine vloženega napora. To pomeni, da indeterminizem vstopa na dveh stopnjah, najprej pri naporih in potem pri DSO. Lahko bi rekli, da se pri naporih odpre "okno" nedoločenosti, rezultat pa je, da izbrani izid (DSO) ni determiniran. Toda indeterminizem primarno nastopa v trenutku samega izbora, v DSO. Izbor je nedoločen v smislu, ki dopušča robustne alternativne možnosti (med moralnim izborom in izborom, ki sledi lastni ambiciji). V pripravi tega indeterminizma pa že prej, v predhodnih nedoločenih naporih, nastopi določena mera indeterminizma. S tem je povezano vprašanje: ali dejavniki *povzročijo* te napore? Ne na način, na katerega povzročijo svoja DSO, ker so napori osnovna dejanja. Dejavniki *naredijo* napore in jih ne povzročajo tako, da storijo nekaj drugega. Kaj pa pomeni to, da dejavniki naredijo napore, sem pojasnil v predhodnih razdelkih, ko sem pojasnjeval, kaj pomeni reči, da je bil izbor poslovne ženske *njen.* In končno, ali so napori narejeni *svobodno?* Razlikujem med tremi smisli svobode in menim, da so vsi trije potrebni za popolno pojasnilo svobodnega dejanja in svobodne volje: (1) ne biti pod prisilo, kontrolo ipd.; (2) delovati "po lastni svobodni volji" v smislu, da gre za voljo, pri kateri sem sam njen tvorec (izpolnitev pogoja DO); in (3) biti nedoločeno dejanje samooblikovanja ali DSO. Prvi smisel (1) je kompatibilističen (in menim, da nujen, ne pa zadosten za svobodno voljo); smisla (2) in (3) sta inkompatibilistična. Napori volje, ki nastopijo pred DSO. so svobodni v smislu (1) in običajno tudi (2); za DSO (popoln razcvet svobodne volje) veljajo vsi trije pogoji.

kompatibilisti ne morejo zajeti, saj zahteva indeterminizem. A takšen (do)končni nadzor, kot sem dokazoval, ne zahteva brezdogodkovne vzročnosti-dejavnika. Zahteva pa sposobnost povzročiti ali privesti do kateregakoli iz množice možnih izborov ali dejanj, pri čemer je vsako nedoločeno (torej gre za nedeterministično vzročnost), ki je takšna, da to storimo po lastni volji, racionalno (zaradi razlogov), hoteno in namerno.

Bodite pozorni na to, da obstaja določena "trgovina" med (do)končnim nadzorom in nadzorom predhodnega determiniranja, ki ga želijo kompatibilisti. Da bi imeli (do)končni nadzor nad našimi usodami, se moramo v ključnih trenutkih naših življenj do neke mere odreči nadzoru predhodnega determiniranja. Sprejeti moramo določeno mero negotovosti in prave nedoločenosti, in to prav do trenutka izbora. Indeterminizem ne ohranja situacije nespremenjene, saj implicira "verjetnost ali možnost neuspeha" – čeprav je pri pravi svobodni volji vsak neuspeh že tudi uspeh, tako da smo v vsakem primeru odgovorni. Če bi libertarci zahtevali isto vrsto nadzora, kot jo ponujajo kompatibilisti, samo več, bi se strinjal s Clarkom. A menim, da potrebo po inkompatibilizmu motivira težnja po povsem drugačni vrsti "nadzora nad našimi življenji" – po nadzoru, ki zahteva, da smo do neke mere (do)končni ustvarjalci ali tvorci naših lastnih namenov in ciljev in s tem (do)končni "arbitri" naše lastne volje. Tega v determiniranem svetu ne moremo doseči.

## Literatura[12]

Babloyantz, A., Destexhe, A. (1985). "Strange Attractors in the Human Cortex". V Ludger Rensing (ur), *Temporal Disorder in Human Oscillatory Systems,* New York: Springer-Verlag, str. 132-143.

Churchland, P. M. (1995). *The Engine of Reason, the Seat of the Soul: A Philosophical Journey into the Brain.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Dretske, F. (1988). *Explaining Behavior: Reasons in a World of Causes.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Eccles, J. (1970). *Facing Reality.* New York: Springer-Verlag.

Flanagan, O. J. (1992). *Consciousness Reconsidered.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Hodgson, D. (1991). The *Mind Matters.* Oxford: Clarendon Press.

Kane, R. (1985). *Free Will and Values,* Albany: State University of New York Press.

Kane, R. (1996). *The Significance of Free Will.* New York: Oxford University Press.

Kane, R. (1999). "Responsibility, Luck, and Chance: Reflections on Free Will

[12] Dodatek prevajalcev. – op. ur.

and Indeterminism". *Journal of Philosophy*, 96, str. 217-240.

O'Connor, T. (2002). "Dualist and Agent-Causal Theories". V Kane, R. (ur.), *Oxford Handbook of Free Will,* Oxford: Oxford University Press, str. 337-355.

Penrose, R. (1994). *Shadows of the Mind.* Oxford: Oxford University Press.

Prigogine, I., Stengers, L. (1984). *Order Out of Chaos.* New York: Bantam.

Skarda, C., Freeman, W. (1987). "How Brains Make Chaos in Order to Make Sense of the World". *Behavioral and Brain Sciences,* 10, str. 161- 195.

Spitzer, M. (1999). *The Mind Within the Net.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Stapp, H. P. (1993). *Mind, Matter, and Quantum Mechanics.* New York: Springer Verlag.

Velleman, J. D. (1992). "What Happens when Someone Acts?". *Mind,* 101, str. 461-481.

Walter, H. (2001). *Neurophilosophy of Free Will.* Cambridge, Mass.: MIT Press.